

С.В. Зубро // Формування ринкових відносин в Україні. - 2006. - № 7. - С.66-72.

Є.С. Пересунько // Проблеми науки. - 2007. - № 8. - С.23-27.

5. Пересунько Є.С. Принципи інноваційної діяльності підприємств України [Текст] /

Анотація. В статті обоснована необхідність підвищення конкурентоспособності залізничного транспорту. Одним из пріоритетних напрямлений виділена інноваційна діяльність, которая будет способствовать развитию научно-технического потенциала, повышению качества и конкурентоспособности продукции и, как следствие, укреплению позиций железной дороги на транспортном рынке.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, инновационная деятельность, транспортный рынок, научно-технический потенциал.

Summary. The article proves the necessity to increase the competitiveness of rail transport. One of the priority areas highlighted in the innovative activity, which will contribute to the development of scientific and technical capacity, improve quality and competitiveness of products and, as a result, strengthening of positions of the Railways in the transport market.

Keywords: competition, competitiveness, innovation, transport market, scientific and technical potential.

Рецензент д.е.н., професор УкрДАЗТ Кірдіна О.Г.

Експерт редакційної колегії к.е.н., доцент УкрДАЗТ Уткіна Ю.М.

УДК 332.8

ІННОВАЦІЇ В УПРАВЛІННІ СОЦІАЛЬНИМ КОМПЛЕКСОМ

Пакуліна А.А., к.е.н., доцент (УкрДАЗТ)

У статті пропонується уточнена дефініція соціальної сфери. Виявлена специфіка методів управління розвитком соціальної сфери. На основі типології відповідних предметних галузей обґрунтована класифікація інновацій у соціальній сфері. Виявлені чинники, що позитивно й негативно впливають на інноваційну діяльність у соціальному комплексі. Обґрунтована типологія інноваційних управлінських технологій у соціальному комплексі.

Ключові слова: соціальний комплекс, соціальна сфера, інновації, управління, класифікація.

Постановка проблеми та її зв'язки з науковими та практичними завданнями. Однією з головних ланок соціально-економічної системи України є соціальний комплекс, на долю якого доводиться більше за одну третину основних фондів, наявних у країні, і який надає робочі місця для майже 40% працівників, зайнятих сьогодні в народному господарстві. Проте, і в наукових публікаціях, і в нормативних правових актах, і у виступах керівництва країни постійно підкреслюється невідповідність між вимогами сучасного періоду розвитку України й можливостями її соціальної сфери. Складні проблеми розвитку соціального комплексу, що зачіпають життєві інтереси десятків мільйонів громадян, виявляються практично в усіх його галузях. В охороні здоров'я – низький рівень управління, недостатнє фінансування, дефіцит медичних кадрів і подібне; в освіті й науці – деградація освітнього процесу, втрата престижу наукової діяльності й виїзд наукових кадрів у зарубіжні країни й подібне; у житлово-комунальному господарстві – ситуація, що означена фахівцями терміном «комунальна

катастрофа» й так далі. Названі проблеми розвиваються на тлі демографічної кризи. Одночасно з цим багато перетворень у соціальній сфері відбуваються в обстановці серйозних соціальних конфліктів (реформування ЖКГ, монетизація пільг і подібне), що створюють зайву соціальну напруженість у суспільстві. У зв'язку з цим виникає цілий пласт наукових і практичних проблем, що об'єднуються однією парадигмою: Україна повинна добитися, щоб при тих відносно скромних ресурсах, які вона може виділити на розвиток соціальної сфери, був отриманий якомога більший результат у плані підвищення якості життя українців. Таке завдання нерозв'язне при технологіях, сталих з радянських часів, і через це інноваційний вектор розвитку для соціальної сфери важливий не менше, ніж для галузей матеріального виробництва. При цьому інновації потрібні не лише в рамках самого виробництва послуг (інноваційні програми освіти, високотехнологічна медична допомога, клінінг у ЖКГ й подібне), але й, передусім, у сфері управління соціальним комплексом, що може дати дуже значний соціально-економічний ефект

(електронний уряд, процесні технології, бюджетування, орієнтоване на результат, тощо). Проте у вказаному напрямі існує певний дефіцит наукових розробок: якщо приватні напрями інноваційного розвитку управлінських технологій у соціальній сфері розглянуті в ряді публікацій, то в науковій літературі практично ще не було спроб комплексного розгляду інноваційних процесів в управлінні соціальною сферою. Між тим цей напрям інноваційної діяльності, будучи безпосередньо спрямованим на підвищення якості життя громадян, має свою специфіку, істотно відмінну від сфери матеріального виробництва. Інноваційні технології управління й організаційно-економічні механізми їх просування в соціальному комплексі, узяті в системному їх розгляді, утворюють собою єдиний і досить відокремлений «потік» інноваційної діяльності, що потребує єдиного методологічного підходу до свого аналізу. У цьому аспекті відчувається необхідність подолання розрізненості в дослідженні основних напрямів інноваційної діяльності в управлінні соціальною сферою, систематизації й узагальненні підходів до вирішення приватних теоретичних і прикладних питань, починаючи від формулювань ключових понять і закінчуючи специфікою просування інновацій у соціальному комплексі України. Перелічені вище обставини переконливо демонструють актуальність теми проведеного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор з посиланням на джерела. Проблеми інновацій в управлінні соціальним комплексом знайшли відображення в наукових працях багатьох провідних українських учених. Вагомий внесок у розроблення її окремих аспектів зробили О.О. Євсєєва [5, 6], В.І. Куценко [8], Е.М. Лібанова [9] та інші. Однак аналіз наявних досліджень свідчить, що у більшості з них немає комплексного бачення концептуальної моделі впровадження інновацій в управлінні соціальним комплексом. Без цього неможливе обґрунтування адекватної до умов нашої держави стратегії сталого соціального розвитку.

Виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Стаття присвячена обґрунтуванню авторського трактування наукового терміну «соціальна сфера» й методів управління її розвитком у зв'язку з набуттям чинності затвердженого Держспоживстандартом (наказ від 11 жовтня 2010 р. № 457 із змінами від 29 листопада 2010 року № 530) національного класифікатора України ДК 009:2010 «Класифікація видів економічної діяльності» (КВЕД) та класифікації інновацій у соціальній сфері України.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Цілями проведеного дослідження є: (1) запропонувати уточнену

дефініцію соціальної сфери; (2) виявити специфіку методів управління розвитком соціальної сфери; (3) на основі типології відповідних предметних областей обґрунтувати класифікацію інновацій у соціальній сфері України; (4) виявити чинники, що позитивно й негативно впливають на інноваційну діяльність у соціальному комплексі; (5) науково обґрунтувати типологію інноваційних управлінських технологій у соціальному комплексі.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Теоретико-методологічні та прикладні проблеми сучасного розвитку соціальної сфери України мають високу специфіку, їх необхідно вирішувати в контексті загальних напрямів соціальної політики країни.

У процесі реалізації функцій соціальної держави одним із найважливіших його інструментів виступає соціальна політика, а комплекс понять, що відповідає їй, міцно увійшов до тезауруса основних термінів сучасної науки управління.

У рамках тієї або іншої моделі соціальної політики виникає питання про межі головного її об'єкта – соціальної сфери. У нормативно-правових актах України відсутнє законодавчо закріплене тлумачення терміна «соціальна сфера». Для того, щоб побудувати уточнену дефініцію для поняття «Соціальна сфера» нами був проведений аналіз великого числа джерел, який показав, що наявні в цьому випадку теоретичні підходи можна згрупувати у два типи:

а) «переліковий підхід», коли соціальна сфера визначається через простий перелік галузей, що входять у неї, при цьому зазвичай не обґрунтовується, на якій, власне, основі складено цей перелік;

б) «критерійний підхід», коли соціальна сфера визначається через сукупність критеріїв, відповідність яким дозволяє включати той або інший елемент громадської структури до складу соціальної сфери.

Критерійний підхід, на нашу думку, найбільшою мірою відповідає необхідним вимогам до наукового дослідження, тому ми пропонуємо уточнену дефініцію: соціальна сфера є цілісною підсистемою суспільства, що складається з соціальних спільностей, соціальних стосунків, а також організацій і галузей, які виробляють і надають послуги населенню в рамках реалізації завдань соціальної політики держави.

При розгляді соціальної сфери дуже важливу роль грає динамічний її аспект, що виражається поняттям «Соціальний розвиток». Соціальний розвиток полягає у: 1) структурному ускладненні об'єктів соціальної сфери; 2) збільшенні числа, ускладненні характеру соціальних функцій об'єкту; 3) підвищенні

результативності функціонування соціальних систем. На порівняно невеликих відрізках часу (5-10 років) соціальний розвиток цілком можна розглядати як процес накопичення позитивних змін у соціальній сфері, що, наприклад, дає можливість кількісно оцінити хід розвитку через приріст або скорочення тих або інших показників соціального комплексу. У свою чергу, розвиток соціальної сфери має на увазі процес її кількісного та якісного вдосконалення, спрямованого на підвищення якості життя населення.

Розглядаючи проблеми соціального розвитку в рамках тієї чи іншої соціальної спільності, слід виділити ключове питання про цілі, які ставить перед собою соціальна держава в рамках соціальної політики. Проаналізувавши велике число наукових публікацій і нормативних правових актів, можна зробити висновок про те, що в якості цілей соціальної політики можуть розглядатися: 1) ріст рівня життя населення; 2) підвищення якості життя населення; 3) ріст показника розвитку людського потенціалу. У зв'язку з відомою обмеженістю уявлень про «рівень життя» на перший план у теорії й на практиці стала висуватися концепція підвищення якості життя. Так, у концепціях соціально-економічного розвитку великих міст України відзначається, що головною метою їх розвитку є стабільне поліпшення якості життя населення з орієнтацією на забезпечення європейської якості життя. Подальшим розвитком концепції якості життя стали уявлення про людський потенціал – сукупність фізичних і духовних можливостей населення, які можуть бути використані для досягнення індивідуальних і громадських цілей для забезпечення необхідної якості життя, розширення самих потенцій людини й можливостей її самореалізації. Одним з узагальнених показників якості життя нині прийнятий індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), який починає використовуватися в Україні для інноваційної постановки завдань соціального розвитку на той чи інший період часу.

Економіко-статистичний аналіз даних офіційної статистики й наукових публікацій дозволив виявити новітні тенденції і проблеми в розвитку соціальної сфери, де в 2011 році створювалося, за нашими підрахунками, понад 40% від загального об'єму валової доданої вартості, при цьому в ній було задіяно близько 35% основних фондів країни. Існують два основні шляхи для поліпшення ситуації в соціальній сфері України: 1) ріст фінансування соціальної сфери до тих відносних рівнів, які є звичайними для розвинених країн; 2) удосконалення систем управління в соціальній сфері на основі використання інноваційних технологій.

Інноваційні процеси в соціальному комплексі взагалі та в управлінні соціальною

сферою зокрема істотно відрізняються від таких у сфері виробництва матеріальних благ, утворюючи при цьому комплексний потік інновацій, спрямованих на підвищення якості життя громадян.

Управління соціальною сферою, як це видно вже з самого терміна, відрізняється від усіх інших видів управління (управління персоналом, управління підприємством, управління інвестиціями тощо) тим, що має своїм об'єктом соціальну сферу. На наш погляд, у визначенні цього терміна мають бути відбиті такі моменти: а) об'єкт управління; б) суб'єкт управління; в) цілі управління. З урахуванням висловленого підходу нами запропонована дефініція: управління соціальною сферою – це безперервний процес дії органів державної влади, місцевого самоврядування, організацій усіх форм власності, інститутів громадянського суспільства на соціальну сферу з метою підвищення якості життя населення країни. Розглядаючи ключові характеристики суб'єктів управління в соціальній сфері, слід виділити як одну з найважливіших їх особливостей наявність яскраво вираженої «двоїстості» в управлінських структурах, які будуються за галузевою та за територіальною ознакою. Особливо відмітимо, що разом з територіальним і галузевим підходами, існує і третій шлях – перспективна інноваційна технологія створення організацій «під проблему», коли управлінська структура формується при появі того або іншого соціального завдання і припиняє своє існування з рішенням такого. Наочним прикладом з практики в Україні може служити така структура, як організаційний комітет Євро-2012.

Аналіз методів управління розвитком соціальної сфери виявив, що їх специфіка полягає в тому, що в їх числі слід розглядати не лише адміністративні й економічні підходи, але також і соціально-психологічні методи (зокрема, методи переконання), оскільки до складу об'єкта управління, як правило, входять більш-менш значні контингенти населення. На нашу думку, системною помилкою в технології управління соціальною сферою України є той факт, що органи влади нерідко недооцінюють методи переконання при впровадженні тих або інших інновацій, що частенько призводить до нагнітання непотрібної соціальної напруженості в суспільстві. До пропонуваного нами «Соціального кодексу України» необхідно внести положення про порядок нововведень у соціальній сфері, найважливішою частиною якого має бути пропагандистська та роз'яснювальна робота з населенням при тих чи інших соціальних новаціях. Паралельно цьому пропонується в кожен нормативний правовий акт, що регламентує ті чи інші нововведення в соціальній сфері, в обов'язковому порядку вносити статті про роботу з

населенням щодо роз'яснення сенсу й переваг намічених управлінських інновацій.

Активна реалізація інноваційних процесів – спосіб повернення до життя традиційних видів економічної діяльності. Він полягає в повторному вливанні в них рушійних сил, здатних забезпечити конкурентоспроможність і створити нові робочі місця за допомогою цілеспрямованого розвитку всієї технологічної бази [10].

Для здійснення ефективної інноваційної діяльності важливу роль відіграє законодавче та нормативно-правове забезпечення, яке в Україні започатковано Законом України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» [2].

Духові Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» [4] відповідає створення вітчизняних технологічних парків. Уся продукція цих структур є інноваційною й високотехнологічною. Створено комісію з організації діяльності технопарків та інноваційних структур інших типів, до якої ввійшли авторитетні вчені та урядовці. Комісією затверджено план завдань і проектів документів, які необхідно прийняти, щоб технопарки працювали ще ефективніше [10].

Проведений аналіз чинного законодавчого й нормативно-правового забезпечення переходу економіки України на інноваційну модель розвитку показав, що таких документів у нашій державі є понад 200. Ще у 2003 році було випущено в трьох томах «Інноваційне законодавство України», яке нараховує близько 200 нормативно-правових актів [7]. Однак кожен із них має ті чи інші недоліки й не вирішує проблему комплексно. Тому до основоположних законодавчих документів, які регламентують інноваційну діяльність, належать Закони України «Про інноваційну діяльність» [1], «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» [3] та «Про загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукових технологій».

Закон України «Про інноваційну діяльність» визначає її об'єкти, кількість яких надзвичайно велика. На їх здійснення необхідні величезні фінансові та матеріальні ресурси, що, як відомо, в нашій державі обмежені. Це вимагає визначити пріоритети інноваційної діяльності. На вирішення цієї проблеми спрямований Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», яким за стратегічними пріоритетними напрямами інноваційної діяльності в Україні на 2003–2013 рр. визначені середньострокові пріоритетні напрями інноваційної діяльності загальнодержавного рівня [10].

За підсумками проведеного аналізу нами пропонуються наступні визначення, зокрема, мета інноваційної діяльності – підвищення якості життя,

ефективності виробництва й управління. Інновації – це нововведення в усіх галузях людської діяльності, засновані на сучасних досягненнях науки й передового досвіду, здійснювані з метою підвищення якості життя, ефективності виробництва й управління. Соціальними інноваціями слід вважати нововведення, що перетворюють діяльність соціальної сфери з метою підвищення якості життя населення.

Специфіка інноваційних процесів у соціальній сфері виражається, передусім, в особливостях суб'єкта, об'єкта, предмета і конкретних цілей інноваційної діяльності. Аналізуючи вказані терміни, ми звертаємо увагу на те, що на основі типології відповідних предметних галузей нами вирішується таке найважливіше методологічне питання, як класифікація інновацій у соціальній сфері, в основі якої закладені:

- нові форми економічних стосунків (нормативно-подушеве фінансування);
- нові форми організації праці й виробництва (аутсорсинг і подібне);
- нова техніка, технології, матеріали (високотехнологічна медична допомога, використання ІТ-технологій і подібне);
- нові послуги (клінінгові послуги, створення білінгвових систем у ЖКГ і подібне);
- нові технології управління (технології електронного уряду й подібне);
- власне соціальні інновації, спрямовані на перетворення соціальних стосунків (нові форми взаємодії громадян у рамках товариства власників житла і тому подібне);
- екологічні інновації (розробка й упровадження нових схем санітарного очищення територій).

Аналіз дозволив виявити чинники, що позитивно впливають на інноваційну діяльність у соціальному комплексі :

- соціально-економічні реформи, проведені в Україні, забезпечили можливість функціонування в соціальній сфері організацій різних форм власності і, як наслідок, формування економічних стимулів для інноваційної діяльності;
- у суспільстві назріла необхідність оновлення видів діяльності соціального комплексу. Сформувався певне соціальне замовлення. Наприклад, стан, у якому вже тривалий час перебуває охорона здоров'я України, створює в країні єдиний потік вимог на здійснення організаційних і економічних заходів з виправлення існуючого становища;
- спостерігається стійка тенденція до поступового росту фінансових можливостей країни, що дозволяє направляти все більший об'єм коштів на розвиток соціальної сфери;
- можна констатувати наявність відносно закінченого правового поля, що забезпечує регулювання розвитку соціальної сфери;

– назріла необхідність застосування досвіду розвинених країн в інноваційних рішеннях у соціальній сфері і можливість цього, пов'язана з ідентичністю соціально-економічних систем.

Чинники, що негативно впливають на інноваційну діяльність у соціальному комплексі України:

– незважаючи на зростання фінансових можливостей України, рішення багатьох найгостріших проблем соціальної сфери, передусім, оновлення її основних фондів, часто буває ускладненим через недостатнє виділення ресурсів на її розвиток;

– інноваційним процесам у соціальному комплексі перешкоджають кадрові проблеми. Так, наприклад, українські підприємства ЖКГ зазвичай мають штат, що в 5-10 разів перевищує кількість службовців на відповідних підприємствах розвинених країн, що обслуговують таку ж кількість населення;

– принципова неможливість усунення монополізму в ряді видів економічної діяльності соціальної сфери, наприклад, при постачанні в житлові будинки води, газу, електроенергії, води тощо;

– у соціальній сфері ускладнена широка дифузія інновацій. Установи соціального комплексу, як правило, функціонують у рамках індивідуальної ситуації (особливості регіону, склад населення, специфіка обслуговуваного контингенту тощо), крім того, багато соціальних послуг практично не піддаються інноваціям (наприклад, забезпечення водою);

– часто негативне сприйняття нововведень з боку частини населення (акції проти реформ ЖКГ, в охороні здоров'я й освіти).

Наукова новизна нашого методологічного підходу зводиться до того, що будь-які приватні технології необхідно розглядати як окремі випадки єдиного інноваційного процесу в органах управління соціальною сферою. Інноваційні управлінські технології, що входять у практику, можна з деякою мірою умовності розділити на дві великі групи.

Пропонована типологія показує, що така сукупність інноваційних управлінських технологій у соціальному комплексі є дворівневою системою (рисунок 1):

1) концептуальні технології, під якими слід розуміти такі інноваційні рішення, які в основному використовуються при підготовці й реалізації стратегічних цілей управління в соціальному комплексі на тому чи іншому рівні (національні, регіональні стратегії розвитку соціального комплексу, конкретизовані за видами діяльності). У цю групу інновацій слід включати програмно-цільові методи, у тому числі пріоритетні національні проекти, форсайт-технології, соціальні стандарти.

2) функціональні технології, під якими слід розуміти такі інноваційні рішення, які в основному використовуються для вдосконалення управлінських процедур у тому чи іншому локальному сегменті соціального комплексу, – на рівні виду діяльності регіону, муніципалітету, окремої установи (функціональний підхід, процесний підхід, бюджетування, орієнтоване на результат, електронний уряд, соціальні нормативи, аутсорсинг).

Рис. 1. Дворівнева система інноваційних технологій у соціальному комплексі

Висновки даного дослідження і перспективи подальших робіт у цьому напрямку. В управлінні соціальною сферою слід виділяти групу концептуальних інновацій, упровадження яких спрямоване на рішення проблем соціального розвитку країни (стратегії розвитку соціального комплексу, програмно-цільові методи, пріоритетні національні проекти, форсайт-технології, соціальні стандарти).

Незважаючи на безперечні ознаки системності для сукупності інноваційних технологій управління в соціальній сфері, їх системні властивості на практиці поки ще враховуються недостатньо, а відповідні теоретико-методологічні розробки ведуться практично незалежно одна від одної. У зв'язку з цим слід висунути пропозицію про підготовку документа під умовною назвою «Методичні принципи розробки й упровадження інноваційних технологій управління в соціальному комплексі». До складу цього документа, на наш погляд, слід включити такі змістовні блоки:

– загальні системні вимоги до розробки й використання концептуальних інноваційних технологій управління (наприклад, програмно-цільових методів, форсайт-технологій, соціальних стандартів);

– загальні системні вимоги до розробки й використання функціональних інноваційних технологій (наприклад, процесний підхід, електронний уряд, соціальні нормативи);

– загальні системні вимоги до просування інноваційних технологій управління в соціальній сфері;

– загальні системні вимоги до моніторингу інноваційної діяльності в управлінні соціальною сферою (у тому числі принципів основи оцінки результатів їх впровадження).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1 Закон України «Про інноваційну діяльність» // Урядовий кур'єр. – 2002. – 7 серпня.

2 Закон України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності», 13 грудня 1991 року № 1977-ХІІ / Закони України. – Т. 2. – К., 1996. – С. 441–453.

3 Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» // Урядовий кур'єр. – 2003. – 19 лютого.

4 Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» // Урядовий кур'єр. – 2001. – 8 серпня.

5 Євсєєва О.О. Стратегічні напрями соціального розвитку, шляхи державного регулювання : Монографія / Ольга Олексіївна Євсєєва. – Київ : СПД-ФО Коваленко В.Ф., 2011. – 524 с.

6 Євсєєва О.О. Успішна реалізація стратегії створення конкурентних переваг організацій соціальної сфери / О.О.Євсєєва // Економічний простір. – Збірник наукових праць. – № 55. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2011. – С. 109-124.

7 Інноваційне законодавство України: Повне зібрання нормативно-правових актів. У 3-х т. Укладачі: авт. кол. / За заг. ред. В. В. Костицького. – К., 2003. – Т. 1. – 284 с.; К., 2003. – Т. 2. – 192 с.; К., 2003. – Т. 3. – 152 с.

8 Куценко В. І. Соціальний вектор економічного розвитку / В.І. Куценко. – К.: Наукова думка, 2010. – 735 с.

9 Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір: монографія / Ред.: Е.М. Лібанова; Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, Progr. розв. ООН в Україні. – К., 2008. – 316 с.

10 Пашута М. Інновації як фактор випереджального розвитку економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://personal.in.ua/article.php?ida=300>

Аннотація. В статье предлагается уточненная дефиниция социальной сферы. Выявлена специфика методов управления развитием социальной сферы. На основе типологии соответствующих предметных областей обоснована классификация инноваций в социальной сфере. Выявлены факторы, позитивно и негативно воздействующие на инновационную деятельность в социальном комплексе. Обоснована типология инновационных управленческих технологий в социальном комплексе.

Ключевые слова: социальный комплекс, социальная сфера, инновации, управление, классификация.

Summary. The article suggests the definition of social sphere. The specifics methods of managing the social sphere have been identified. The classification of innovations in the social sphere has been grounded on the base of the typology of the subject domains. The factors positively and negatively influencing the innovation activity in the social complex have been revealed. The typology of innovation managing technologies in the social complex has been stated.

Keywords: social complex, social sphere, innovations, management, classification.

*Рецензент д.е.н., професор УкрДАЗТ Кірдіна О.Г.
Експерт редакційної колегії к.е.н., доцент УкрДАЗТ Сухорукова Т.Г.*